

УДК 821.161.2.09:801.82»18/19»

«ЕМІГРАЦІЙНИЙ» ТЕКСТ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ: ТРАДИЦІЙНЕ І НОВАТОРСЬКЕ

Ольга ШОСТАК

*Рівненський державний гуманітарний університет,
кафедра української літератури,
вул. С. Бандери, 12, Рівне, 33028, Україна,
e-mail: o._shostak@ukr.net*

Проналізовано особливості «еміграційного» тексту української літератури межі ХІХ–ХХ століть. Культурний текст еміграції потрактовано як метатекстову основу художніх творів, що задає вектор традиційного осмислення соціальної проблеми в координатах стійкої мотивно-образної системи. Звернуто увагу на дві моделі репрезентації еміграційної теми – трагічну, закорінену в усталених уявленнях селянської культури, та «піонерську», базовану на діаспорному етнічному міфі розбудови чужого простору. Крізь призму генераційного феномену з'ясовано відмінності художньо-естетичного коду творів про еміграцію, зокрема на рівні стильових домінант.

Ключові слова: текст культури, «еміграційний» текст української літератури кінця ХІХ – початку ХХ століть, мотивно-образна парадигма, трагічна/«піонерська» репрезентаційна модель еміграції, неонародництво, модернізм, психологізм.

На межі ХІХ–ХХ століть на території України, насамперед у Східній Галичині та Північній Буковині, активізувався процес трудової еміграції як маркер загальноєвропейських міграційних явищ, зумовлених соціально-економічними чинниками, як-от: перенаселення, безземелля, безробіття, бідність. У виїзді за кордон на постійне проживання або з метою заробітку вбачали один зі шляхів покращення рівня життя. Продуктивним був північно- та південноамериканський вектор еміграції (Бразилія, США, Канада), хоча часто виїжджали до Європи (Боснія та Герцеговина, Німеччина) і на Далекий Схід (Сибір, Приамур'я). Еміграційна проблематика знайшла різноаспектне художнє втілення в українській літературі кінця ХІХ – початку ХХ століть, зокрема у творчості західноукраїнських письменників (І. Франка, Т. Бордуляка, А. Чайковського, В. Стефаника та ін.). Жанрово-стильові, проблемно-тематичні аспекти творів про еміграцію окремих авторів проаналізовані в розвідках Л. Голомб, О. Ковінько, Н. Осьмак, Ф. Погребенника, Т. Череватенко та ін. Однак специфіка «еміграційного» тексту української літератури злам ХІХ–ХХ століть ще не стала предметом активного дослідження літературознавців.

Позаяк у розрізі структурно-семіотичної методології текстами трактують не лише мовні утворення, а й соціокультурні явища, феномен еміграції можна інтерпретувати

як текст культури, знакову систему, коди якої перебувають у стійких семантичних відношеннях. З погляду знаного теоретика літератури Ю. Лотмана, текст культури – це «інваріант усіх текстів, що належать даному культурному типу», абстрактна модель дійсності [8, с. 392]. Тому стосовно інших текстів конкретної культури власне «текст культури» виконує роль метатексту [9, с. 135]. Ключові коди еміграції як тексту культури становлять метатекст, що лягає в основу художніх творів про виїзд за кордон і об'єднує їх у своєрідний «еміграційний» надтекст. Вказаний культурний метатекст репрезентує еміграцію як спричинений соціально-економічним становищем та агітацією агентів сповнений небезпек шлях (залізницею і морем) із батьківщини на чужину, поневіряння на нових землях із перспективою повернення або життя на освоєних територіях. За такою схемою викристалізовується мотивно-образна парадигма художніх творів, причому стрижневими компонентами в ній виступають просторові топоси батьківщини і чужини, які, корелюючи в різних співвідношеннях з біблійними образами раю та пекла, генерують семантичне поле «еміграційного» надтексту. До речі, орієнтир на традиційне розгортання теми наближає корпус художніх текстів про еміграцію до межі фольклору.

Покоління українських письменників кінця XIX – початку XX століть по-різному інтерпретують заданий соціокультурним феноменом еміграції метатекст, пропонуючи як традиційні, так і новаторські рішення, передовсім на рівні художньо-естетичних домінант, а також і в моделюванні мотивного спектру. У генераційній концепції німецького соціолога К. Мангейма зазначено, що поява нових учасників культурного процесу супроводжується трансформацією свідомості. Це явище відображає не стільки зміст досвіду (у нашому випадку кодований метатекстом еміграції), а його особистісне розумове й духовне переживання [10]. Саме специфіка переживання спільного досвіду різними генераціями, іноді навіть і представниками одного покоління, впливає на творення відмінних естетичних кодів або ж вносить низку нюансованих деталей у стійкі літературні моделі. У статті з'ясуємо особливості «еміграційного» тексту української літератури на межі XIX–XX століть з урахуванням генераційного аспекту, виокремивши риси традиції та новаторства в художньому моделюванні соціальної проблеми.

Насамперед зауважимо, що «еміграційний» текст із постійними образами та впізнаваним мотивним репертуаром відповідає принципам організації усталених наративів, наприклад, казкового, ґрунтовно проаналізованого російським філологом-фольклористом В. Проппом [13]. З такої точки зору, всі твори зламу XIX–XX століть про першу хвилю української еміграції – актуальну й популярну на той час тему – потрапляють у силове поле традиції. Проте можна виокремити дві репрезентаційні моделі: трагічну (домінантну) і так звану «піонерську» (розроблену в незначному масиві творів). Перша трактує еміграцію як винятково травматичне для українського селянина явище, що приносить страждання, смерть і в кращому випадку завершується поверненням на батьківщину, але без можливості відновити втрачене. Друга ж описує освоєння чужого простору і певною мірою героїзує емігрантів, яким не без труднощів, але все-таки вдається успішно облаштувати життя за океаном. У вказаному контексті доцільно звернутися до студії сучасного американського антрополога українського походження Н. Ханенко-Фрізен «Інший світ або етнічність у дії: канадська українськість

кінця двадцятого століття», у якій розглянуто відмінності в соціальних уявленнях про еміграцію в середовищі самих переселенців (на прикладі діаспорного канадського містечка Мандери) та у їхніх родин на батьківщині (село Грицеволь на Львівщині). У спогадах і родоводах сімей українських емігрантів до Канади чітко простежується суголосна проппівській структурі казки про виїзд «за тридев'ять земель» «піонерська» модель розбудови чужини з метафоричним оздобленням нового терену та змалюванням героїзму переселенців, ідентичність яких залишається наративною константою (сила духу, оптимізм). Такий підхід ґрунтується на теорії етнічного виживання за рахунок етнічного міфотворення британського дослідника феномену нації Е. Сміта [20, с. 84, 97, 127–129]. Натомість українська сільська громада закритого типу, за спостереженням Н. Ханенко-Фрізен, «підсвідомо продовжує вбачати в зовнішньому світі чуже, незнане та потенційну загрозу», тому «відбулих оплакували так само, як і померлих», конструюючи еміграційний наратив з опорою на традиційні мотиви смерті, перетину океану як подорожі в потойбічний світ і встановлення контакту з рідними за допомогою листів чи птахів [20, с. 277–278]. Саме остання модель стає основою фольклорних текстів та превалює в українській літературі межі XIX–XX століть, що детальніше прокоментуємо нижче.

З огляду на стабільну мотивно-образну парадигму еміграційного наративу відмінності в кшталтуванні традиційної теми представниками різних письменницьких генерацій простежуються в аспекті стильових тенденцій. Твори про еміграцію потрапляють у діапазон від неонародницької до модерністської літератури. За термінологією Н. Шумило, – від «літератури для народу» з дидактичною настановою через поступову психологізацію з різними стильовими вкрапленнями до «літератури про народ» з акцентуванням модерного проживання досвіду, що модифікує естетичний код [23, с. 14–16]. Найвище піднятися над силовим полем традиції емігрантського фольклору вдається тим письменникам, які майстерно опрацьовують клішовану тему на рівні форми.

До ґрунтового аналізу української еміграції одним із перших звернувся І. Франко – представник старшого покоління і водночас лідер літературної генерації другої половини XIX – початку XX століть. У публіцистиці 1890-х років, надрукованій у польській і німецькій пресі («Kurjer Lwowski», «Przegląd społeczny», «Arbeiter Zeitung», «Die Zeit»), він розкрив причини і масштаби соціальної проблеми, ставлення до неї польської шляхти й австрійського уряду, запропонував шляхи врегулювання масового виїзду за кордон. Проте центральне місце в художньому «еміграційному» тексті І. Франка відведено циклу «До Бразилії», що складається з п'яти реалістичних поезій, написаних упродовж 1896–1898 років. Кожен із цих творів відображає один з етапів еміграції: агітація («Я виведу свій вірний люд у край / Заморський, де є справді хлопський рай» [19, т. 2, с. 264]; «Лист до Стефанії»), мить від'їзду («Сей поїзд – відки він? / Кого везе? Куди? Кому вздогін? / Се – емігранти» [19, т. 2, с. 265]; «Коли почуєш, як в тиші нічній...»), оцінка проблеми вищими суспільними верствами («Як же ж їм не йти, як тут / Всі до спілки дрем з них шкуру» [19, т. 2, с. 266]; «Два панки йдуть попри них...»), шлях до портових міст («Доки гамбурзькі важкі паровози – / Де ви не лялися, руській сльози!» [19, т. 2, с. 267]; «Гей розіллялось ти, руське горе...») та побут на

чужині з ретроспективним описом деталей подорожі («Серед лісів тут живемо в бараці / І маємо страшенно много праці», «На морі вмерло дев'ять душ народу; / Їх замість погребу метали в воду» [19, т. 2, с. 268, 270]; «Лист із Бразилії»). Автологічні поезії письменника, що вибудовують хроніку подій з основними їх учасниками (переселенці, агенти), цілком вписуються в простір «літератури для народу», враховуючи чітку авторську інтенцію – відвернути еміграцію до південноамериканської країни. Зокрема, про це дізнаємося зі спогадів С. Олеськів-Федорчакової, батько якої – О. Олеськів з'ясовував «умови еміграції селян до Канади. Франко мав готувати цю акцію творами, які б відкрили очі селян на бразилійське пекло» [16, с. 436]. До речі, у циклі «До Бразилії» еміграція кодована в образі спокуси та гріха, що перебувають на межі семантично протилежних сакралізованих образів Галичини-пекла і Бразилії-раю, які через катарсис переселенців, зумовлений гірким досвідом, трансформуються в батьківщину-рай і чужину-пекло. Реалістичність, мінорна настроєвість, співзвучна відповідному мотивному репертуару й образам, залучають цикл «До Бразилії» до класичних зразків трагічної версії «еміграційного» тексту української літератури зламу XIX–XX століть. Проте перебуваючи в просторі традиційного наративу, передусім емігрантського фольклору зі стійкою мотивно-образною парадигмою, І. Франко виходить за його межі завдяки формальним експериментам, наприклад, майстерно добираючи до кожної поезії ритміку залежно від мотивно-настрійового плану.

Молодші покоління письменників продовжують розкривати еміграційну тему у двох протилежних ракурсах – неонародницькому, що переважає, та модерністському. У рамках традиції витримана драма Л. Лопатинського «До Бразилії!» (1898) [7]. Центральним місцем дії автор обрав корчму, де за домовленістю з орендарем Мошком проводить еміграційну агітацію агент Константин Скубський. Бідні халупники і навіть деякі заможні господарі легко піддаються вербуванню та виїжджають до Бразилії. Згодом із листа одного з переселенців (повторюваний мотив фольклору та художньої версії «еміграційного» тексту) дізнаємося, що на чужині галичани живуть гірше, ніж на батьківщині: потерпають від хвороб, морального занепаду, зневажливого ставлення місцевого населення, тяжко працюють. У твір струмінь психологізації вносить любовна інтрига, що накладається на соціальну колізію, задаючи сентиментальну тональність у реалістичному на перший погляд тексті. Парубок Данило, активний відвідувач читальні, котрий з газет знає правду про Бразилію, рятує від еміграції сім'ю Івана Якимчука, дочка якого Ксеня – його наречена. Більше того, молоде подружжя організовує в селі крамницю і позбавляє Мошка прибутку. Цей аспект вводить драму Л. Лопатинського в координати «еміграційного» тексту І. Франка, у незавершеній поемі якого «Швінделеса Пархенбліта вандрівка з села Дерихлопи до Америки і назад» (1884) йдеться про те, як сільська громада відмовилася купувати горілку в єврея-шинкаря і змусила його в такий спосіб шукати кращої долі за океаном [18, т. 52, с. 130–146].

Найбільшою достовірністю і масштабністю картин у відтворенні еміграції до Бразилії (причини виїзду, морська подорож, виснажлива праця на фазенді) вирізняється повість А. Чайковського «Бразилійський гаразд» (1896), теж побудована за принципом трагічної моделі. У творі розповідається про долю заможного селянина, майстра

Петра Рубахи, який, повіривши обіцянкам агента, емігрував з дружиною та двома малолітніми дітьми до Бразилії в надії жити там ще краще. Натомість усі Петрові рідні померли, а сам він повернувся на батьківщину, щоб розповісти односельцям правду про «бразилійські гаразди». А. Чайковський також оприявнив еміграцію через біблійні образи гріха та спокуси. Уже саме обговорення планів емігрувати задля збагачення в Бразилії посіяло зерна неспокою в Петровій сім'ї: «...за одну добу з такої любої хати, де досі мешкало благословення, любов між чоловіком і жінкою, любов до діточок, де стільки літ не чулось поганого слова, – тепер плач, нарікання, суперечка, незгода» [21, с. 524]. Окрім реалістичного відтворення соціальної проблеми, письменник залишив місце для спостереження над психологією емігрантів, вдаючись до невластивої прямої мови, драматизованих діалогів, авторських коментарів. Так, розрив із рідною землею – винятково травматична подія для українського селянина, яку досить тонко фіксує художня деталь: перед виїздом «бразилійцям» було «сумно», «нудно» і «лячно» [21, с. 536]. А складна подорож і страждання на чужині (хвороби, смерть близьких, непосильний труд) остаточно духовно підривають переселенців. А. Чайковський продемонстрував соціальну та світоглядну еволюцію головного героя. Петро Рубаха в образі блудного сина (ще одна біблійна паралель) повертається в батьківську хату, але, помстившись агенту і застерігши жителів Мохнатівки перед виїздом до Бразилії, вирушив до Одеси стати сокирником на кораблі, на якому він прибув додому. Так Рубаха назавжди втрачає батьківщину і стає вічним мандрівником. В історії його поневірянь, навіть пригод, відчитуємо й риси неоромантичної стилістики.

Досить неординарно, з поєднанням неонародницької традиції та «інтуїтивного» модернізму змодельована еміграційна тема в трилогії Т. Бордуляка – «Ось куди ми підемо, небого» (1894), «Бузьки» (1896), «Іван Бразилієць» (1899). Цим текстам притаманна стильова амбівалентність. Твір «Ось куди ми підемо, небого» – це виписаний у трагедійній тональності монолог батька молодій сім'ї, який стурбований тяжким матеріальним становищем і останні надії покладає на виїзд до Бразилії. У потік його думок уведено рефлексії дружини, оформлені як невластиво пряма мова: «Хто ж винен? Злидні винні, клопоти, журби, невгмонна праця, тая нужденна праця, що їм навіть на хліб не вистачає...» [1, с. 89]. Оповідання «Бузьки» за художньо-естетичним кодом наближається до казки. Його хронотоп доволі умовний, а головні персонажі – алегоричні образи птахів. Повернувшись весною на знайоме подвір'я, бузьки не зустрічають людей. Маленький горобчик переповідає їм історію еміграції, у якій акцентовано соціально-економічні причини виїзду: «Бідував ваш господар зі своєю родиною, голодував, а вкінці побачив, сердешний, що єму тісно в ріднім краю, що єму прийдесть тут з голоду вмерти, та й покинув рідне гніздище, всього відрікся...» [1, с. 171]. На протизагугу першим двом текстам оповідання «Іван Бразилієць» виконано в жанрі хроніки і за сюжетом нагадує «еміграційну» повість А. Чайковського з неоромантичними рисами в образі головного героя. Господар Іван Загуменний, не поступившись умовлянням рідного дядька Панька, ознайомленого з газет із дійсними фактами про бразилійський побут, вирушає на чужину з дружиною і трьома малолітніми дітьми. Сенси у творі конститууються на рівні антитестичних топосів втраченої батьківщини та чужини-раю, що згодом стає

пеклом. Їх протиставлення і пересторога водночас помітні ще в імпресіоністичних онейричних візіях на початку тексту: гробарю Паньку сниться війна з бразилійцями, у той час як його племінник бачить Бразилію у «світлі “райським”» [1, с. 265]. Але втративши на чужині родину і повернувшись до рідного села «мало що не жебрущим дідом», Іван Загуменний розповідає про свою «подорож до пекла», яка має три «ступені мук»: дорога залізницею, морем та поневір'яння в Бразилії (життя в бараках, робота на фабриках і будовах) [1, с. 303–304]. Т. Бордуляк не вдавався до такої деталізації, як А. Чайковський, і зосередив увагу на психологічному конфлікті. Іван Бразилієць не може забути останнього погляду дружини: «І нащо нам було виходити з дому? – говорив той тихий погляд умираючої Марини. – Ми ж там були хоч і небагаті, а такі щасливі...» [1, с. 305]. У його уяві постає небіжчик-дядько «з благаючими, вогкими від сліз очима», за смерть якого від самотності Іван теж відчуває свою вину. Цей психологічний тягар відчитується у драматичному внутрішньому монолозі: «І чого мені треба було їхати до Бразилії? Чи я здурів, чи що? І чого мені було вертати з Бразилії назад додому? Чи не ліпше було мені по тім всім вмерти?...» [1, с. 307]. Дядькова спадщина і надана громадою посада гробаря не втішають Загуменного, який знаходить порятунк у корчмі, що символізує, очевидно, початок кінця.

У створеному пізніше оповіданні «Прохор Чиж» (1913) Т. Бордуляк веде мову про еміграцію до США, якій надає окремих рис «піонерської» моделі на тлі основної трагічної. Причому акцентується відмінність у сприйнятті еміграції поколінням батьків, котрі залишаються на ґрунті традиції і бачать у виїзді загрозу, та дітей, ідентичність яких уже готова до перетворення чужого простору на новий життєсвіт. Прохор Чиж прощається зі сином і дочкою, які їдуть на заробітки до Америки з перспективою залишення на чужині. Увесь подальший текст сфокусований на відображенні травматичності цієї події крізь призму сприйняття батька, котрий не може змиритися з думкою, що залишився самотнім. Отож, Т. Бордуляк у багатьох аспектах дотримується неонародницької традиції, хоча йде в напрямі модернізації, обираючи пріоритетним відтворення психології персонажів, що помітно ліризує прозу, а також залучаючи в тексти низку імпресіоністичних, неоромантичних штрихів.

У контексті акцентуації поглибленого психологізму в аналізі соціальних явищ і людських характерів як загальної тенденції української літератури межі ХІХ–ХХ століть для порівняння варто розглянути «еміграційну» повість В. Короленка «Без язика» (1895), написану під враженням поїздки до Америки 1893 року. Примітно, що україномовний переклад твору вийшов друком у Нью-Йорку в 1920 році, а отже, порушені в ньому питання були актуальними для осмислення в середовищі діаспори. Цьому тексту притаманний відмінний ракурс відображення психологічного конфлікту. Головний персонаж галичанин Матвій Лозинський страждає не від складних умов подорожі чи тяжкої роботи у США, а від усвідомлення власної Іншості на теренах чужого соціокультурного простору зі своїми традиціями та головне – із незрозумілою мовою. Будучи людиною «без язика», Матвій перетворюється на маргінала, загнану тварину: «...звідкись з тіни людський голос сказав щось по англійськи прикро й сердито. Матвієви сей вигук видав ся гіршим, ніж гарчання лісного звіря. Він здригнув ся й полохливо пішов знову до

узлісся. Тут він спинився й погрозив кулаком. Кому? Невідомо, але людина без язика відчувала, що і в ній прокидається щось вовче...» [зберігаю правопис видання. – *О. III*; 6, с. 117]. За психоаналітичною концепцією З. Фрейда, травма долається, коли стає проговореною. Тільки вивчивши мову, головний герой знаходить роботу і повертається в соціум. В. Короленко порушує ще одну важливу проблему – почуття ностальгії за батьківщиною. Матвій має господарство, скоро створить сім'ю, розуміє, що «в нім народилося щось нове, а старе померло», але «він забув ще щось, і тепер се щось плаче й тужить в його душі...» [зберігаю правопис видання. – *О. III*; 6, с. 174]. Тому притаманний традиційній версії «еміграційного» тексту трагізм переведено на вищі, філософські реєстри. Найбільш травматична для емігранта внутрішня, особистісна трансформація, переродження в Іншого. До речі, з'являється також роздвоєність, яку омовлює ще один персонаж – Нилів: на батьківщині хочеться свободи, а на чужині – рідного краю. Тому простір у свідомості переселенця набуває кардинально відмінної семантики (емігранти мають відтепер дві батьківщини). Загалом, повість В. Короленка тяжіє до «піонерської» репрезентаційної версії, хоча розпочиналась у трагедійному ключі (песимістичні настрої, перші розчарування в раю-чужині, опис корабельного похорону – маркер складного шляху за океан, у потойбіччя – стійкий мотив фольклору та художнього «еміграційного» тексту (І. Франко, А. Чайковський, Т. Бордуляк та ін.)).

Поряд із текстами, безпосередньо присвяченими темі еміграції, в українській літературі кінця XIX – початку XX століть, наявні й твори, в яких вона постає на рівні додаткових сюжетних колізій. Так, С. Ковалів у оповіданні «Хто винен?» (1910) прописує еміграцію як один із аспектів бориславської проблематики. Нужденне верховинське село Чудовичі зайняте нафтовими копальнями, проте на них не мають заробітку корінні жителі, тому змушені шукати долі за океаном. Господар в літах Василь Бідун емігрує до Америки, а згодом до нього приїжджають і сини. С. Ковалів теж балансує між трагічною (змальована класична сцена прощання з громадою – мов «парастасовий ірмос» [5, с. 630]) та «піонерською» (виїзд на постійне проживання) моделлю. Оповідання ж «Американська крисаня» (1910) відчитується в полі літератури для народу і характеризується моралізаторством та скептичним ставленням до еміграції без детального її аналізу. Малий Стефан Пелехатий втрачає привезену дядьком з Америки крисаню. Дід втішає онука і віддає йому свою, зроблену з рідної житньої соломи, зауважуючи: «Відай, нам усім з тих американських доларів стільки хісна, скільки тобі, дитинонько, з тої крисані» [5, с. 598].

Попри домінантність у белетризації західного еміграційного вектора українські письменники з центрального та східного регіону оприявнюють і процес еміграції на Далекий Схід, залишаючись у межах неонародницьких трагедійних домінант і фокусуєчись передусім на соціально-економічних причинах виїзду (безземелля, загроза голоду та популяризація переселення російським урядом як способу розв'язання аграрної проблеми). Наприклад, В. Потапенко в оповіданні «На нові гнізда» (1902) веде мову про виїзд на Амур, започатковуючи «піонерський» міф освоєння українцями Зеленого клину, але не без нівелювання трагічної культурної моделі (драматичне змалювання випровадин на чужину) [12]. Оповідання Грицька Григоренка «Пересельці (З дому і до-

дому)» (1900) написане в координатах трагедійної моделі з акцентуванням психологізму (самоаналіз героїв, ліризовані пейзажі) [2]. Це історія виїзду родини селянина Гната Соболєнка до Сибіру та швидкої реєміграції, позаяк умови далекосхідного життя виявилися ще складнішими. Хоча варто зазначити, що Грицько Григоренко не була безпосередньо знайома з проблемами села, тому її народництво – цілком данина традиції у відтворенні емігрантської теми.

Оригінальне художнє окреслення першої хвилі еміграції запропонував харківський письменник Іван Спілка у творі «На чужині» (1899–1900), у якому йдеться про виїзд сім'ї з Одеси до США. Іван Спілка вибудовує текст як подорожній щоденник, причому топос чужини в ньому дисонує з традиційною моделлю. Північноамериканська країна постає в образі екзотичного простору, підкорення якого випало на долю українських емігрантів: вони будують житло, займаються полюванням, рибальством, приручають диких тварин, вчаться виварювати сіль, випікають хліб з горіхового борошна, виготовляють одяг і взуття. Текст багатий на деталізовані, близькі до енциклопедичних описи американської природи, особливо її фауни: «Се був армадилльо. Дуже цікаве звір'я! Жіє він в Новім Мексику і годуєть ся травою. Замість шерсти він на собі має космату луску; тільки нема її на животі та на шії; хвіст невеличкий і теж окритий лускою; лапи короткі, але з острыми кігтями» [зберігаю правопис видання. – *О. III.*; 15, с. 13]. Відтак оповідання «На чужині» надається до аналізу крізь методологічну призму геопоетики, що постала на межі культурної географії та літературознавства і досліджує специфіку текстуалізації простору. Варто зазначити, що твір Івана Спілки – один із небагатьох текстів, який має оптимістичне завершення: діти оповідача-емігранта їдуть на Україну, одружуються і знову повертаються до Америки. Тому ствердження «Красшого місця й не треба, се просто рай» цілком правдиве, позбавлене іронії, а твір як зразкова «піонерська» модель освоєння чужини опонує трагічній версії представлення еміграції [зберігаю правопис видання. – *О. III.*; 15, с. 14].

Перші діаспорні тексти про еміграцію, спрямовані на відтворення її перебігу та виконані в реалістичній манері, теж корелюють із материковою літературою, неонародницькою насамперед, але започатковують «піонерську» модель підкорення нового світу. Наприклад, І. Збура в поезії «Канадійські емігранти» (1898) описує, як польські панки відмовляли галичан від виїзду, проте переселенці були рішуче налаштовані та щиро вірили в покращення життя за океаном: «Пречистая Діво Мати, / Не дай же нам погибати, / Бідним русинам! / Через море переплисти, / А ту в Канаді осісти / Допоможи нам!» [3, с. 33].

У модерному корпусі «еміграційного» тексту новаторство простежується на рівні стильових параметрів, поступового переходу від документалізації до умовності в моделюванні художнього простору з акцентом на враженнях, настроях – способі проживання досвіду, а не розповіді з орієнтацією на правдивість і всеохопність у відтворенні тексту культури. Так, В. Стефанік в експресіоністичній новелі «Камінний хрест» (1899) зосереджується не на розвитку подій, а конструює внутрішній сюжет, що розкриває духовний світ головного героя. Це історія переживань хлібороба Івана Дідуха, який виїжджає до Канади. У центрі твору – його прощання з громадою, традиційне для куль-

турних репрезентацій селянського світу: «Як уходили назад до хати, то ціла хата заридала. Як би хмара плачу, що нависла над селом, прорвалася, як би горе людське дунайську загату розірвало – такий був плач» [17, с. 75]. Символічного значення набуває і останній танець Івана Дідуха з дружиною – ритуал переходу до ворожого чужого простору, знак духовної смерті. На рівні з художнім текстом емоційною виразністю відзначається й публіцистика та епістолярій В. Стефаника, присвячені еміграційній проблемі. Зокрема, в листі до О. Кобилянської від 1899 року з особливою експресією відтворені картини побаченого на краківському дворі: «Насамперед виділи би-сьте сотки синіх, спечених губів, потім кололи би Вас у серце різнобарвні очі діточі – попідпухали, як коли би синявою водичкою намокли. Далі виділи би-сьте тисячі брудних засохлих ярочків по лицях від сліз, а далі чули би-сьте захриплий голос бесіди руської, що відбивається від мурів і розходиться одним заржавілим гомоном по чужій стороні» [17, с. 329]. До речі, митарства емігрантів на залізничному вокзалі описує в публіцистиці й І. Франко («Усе місто зі співчуттям приходить дивитися, як матері з малими дітьми лежать на голій підлозі в залізничних клоаках, коли мороз доходить до 6 градусів. Що буде далі, – невідомо, оскільки всім прибулим нема чого повертатися в село: все, що мали, продали» [19, т. 44, кн. 2, с. 454]), у подальшому трансформуючи цей мотив у поезії «Коли почувеш, як в тиші нічній...» з циклу «До Бразилії». Так, центральні фрагменти тексту культури стають предметом різноаспектних репрезентацій у письменників різних поколінь.

У ліризovanій поезії в прозі Марка Черемшини «Осінь» (1898), що тяжіє до казкового жанру, еміграційна тема з'являється лише як згадка про переселенців – «поневольних зрадників»: «Вони лишають його... свій рідний край і вибираються в світ за море... далеко, далеко... до Америки мандрують, на чужині шукають волі-долі» [22, с. 52]. Поезія ж Б. Лепкого «Видиш, брате мій» (1910) має цілком умовний хронотоп. Це ґрунтована на синестетичному поєднанні зорових і слухових вражень імпресіоністична картина відльоту на чужину журавлів – символічного образу емігрантів. У творі Б. Лепкого поза подіями і часом домінують настрої, що означають проживання, а не реалістичну наративізацію досвіду: «Чути: кру! кру! кру! / В чужині умру, / Заки море перелечу, / Крилонька зітру. // Мерехтить в очах / Безконечний шлях, / Гине, гине в синіх хмарах / Слід по журавлях» [14, с. 432].

Упоетичному циклі «Емігранти» (1907) П. Карманський також створив досить умовний часопростір, відображаючи настрої, власні рефлексії та фокусуючись на колективному психологізованому образі переселенців, що цілком відповідає трагічній моделі: «Жінки ридали, рвали волос, / Скигли діти, старці мліли, / Газди заперли в грудях голос, / А в оці сяли люті муки, / Пекучий біль і пропасть горя» [14, с. 79]. Упродовж 1922–1932 років письменник жив у Бразилії та Аргентині. Перші враження від емігрантського побуту він описав у мемуарній повісті «Між рідними в південній Америці» (1923). Прикметно, що цей текст цілком вписується в межі етнічного міфу про утвердження української ідентичності на заокеанському просторі: «...слухаю хорового співу з церкви, чую балачки дідусів на вулиці і переживаю дивну казку. Де я? В нашому галицькому селі чи серед безкраїх лісів Парани. І родиться в мені віра в невмирущість

нашого племені, і родиться в мені мрія про нашу будучу силу й панування» [4, с. 57]. А в створеній дещо пізніше поемі-хроніці «Плач Бразилійської пуші» (1926) П. Карманський, на відміну від раннього циклу «Емігранти», у реалістичному ключі оприявнив «піонерську» візію розбудови південноамериканської країни: «Закинуті в предвічні бори, / В сусідство бугрів і звірів, / Ви оживили доли й гори / Огнем, що в грудях вам горів»; «І нині в сій лячній пустині / Цвітуть, красуються садки, / І дід розкаже дитині, / Як гинули в боях батьки» [14, с. 177–178].

Отже, «еміграційний» текст української літератури кінця XIX – початку XX століть постав на основі культурного тексту еміграції. Набувши для художньої версії значення метатексту з чітко заданою мотивно-образною структурою, він вплинув на її розгортання в руслі традиційного нарративу. Проте намітилися дві репрезентаційні моделі: домінантна трагічна, базована на соціальних уявленнях про еміграцію селянської культури закритого типу і таким способом ще сильніше акцентована на традиції (І. Франко, А. Чайковський, В. Стефаник), і позначена рисами новаторства так звана «піонерська», активно розроблювана в діаспорі та почасти наявна у творах материкової літератури, – про освоєння чужого простору з оптимістичним для переселенців завершенням (І. Збуря, Іван Спілка, низка текстів П. Карманського). В окремих творах можемо виявити поєднання цих моделей («Прохор Чиж» Т. Бордуляка). Різні підходи до омовлення явища еміграції з погляду генераційного феномену простежуються у стильовому аспекті: від неонародницьких художніх окреслень, спрямованих на реалістичне, деталізоване відтворення тексту культури (С. Ковалів, Л. Лопатинський та ін.) до модерністських, у центрі яких – психологічний зріз переживання досвіду, а не фіксація факту, хоча зазвичай у межах трагічної репрезентації (В. Стефаник, Б. Лепкий та ін.). Але і загалом у неонародницькій концепції деяких авторів проступають модерні риси в контексті різностильових вкраплень і тяжіння до психологічного портретування (Т. Бордуляк, А. Чайковський). Твори про еміграцію межі XIX–XX століть характеризуються й жанровим розмаїттям: проза (представлена в основному масиві текстів), поезія, драма. Корпус художніх текстів доповнюють публіцистика та мемуаристика.

Насамкінець зауважимо, що відмінності в репрезентаційних моделях, спроби новаторських модифікацій художньо-естетичного коду не нівелюють інтегративних процесів входження творів про першу хвилю еміграції в поле єдиного «еміграційного» надтексту української літератури кінця XIX – початку XX століть. Особлива роль при цьому відведена інтертекстуальним паралелям: фольклору (і не лише емігрантському) та Біблії (образи раю і пекла як кореляти просторових топосів батьківщини й чужини – основи конструювання смислів у творах). На цілком інтуїтивному рівні письменники звертаються до спільних образів-символів, які стають маркерами надтексту. Наприклад, у ранній поезії І. Франка «Журавлі» (1883) з фольклорним образом птахів асоціюються переселенці, причому акцентований і соціально-економічний зріз проблеми: «Перекажіть про те, що вас прогнало / З нещасного, хоч рідного вам, краю, / Щоб всяке щире серце й там ридало!» [19, т. 1, с. 38]. Образ журавлів-емігрантів згодом втілює в імпресіоністичній поезії Б. Лепкий. А в дещо іншій інтерпретації він наявний в оповіданні Т. Бордуляка «Бузьки». Часто тексти різних авторів через співдію образів

набувають нових смислів, утворюють мозаїчну картину зі спільним семантичним полем. Так, В. Стефаник в «еміграційній» новелі кодує тяжку долю Івана Дідуха в символі камінного хреста, який перед від'їздом до Канади встановлюють на горбі – місці щоденної праці селянина. А в оповіданні діаспорного письменника А. Новака «Перший день заробітку» (1910) розповідається про трагічну загибель у Канаді під час розбивання скелі галицького емігранта Миколи, на могилі якого також височіє хрест [11, с. 5–15]. Відтак твір А. Новака відчитується як продовження теми, започаткованої В. Стефаником. Отже, в межах «еміграційного» тексту української літератури кінця XIX – початку XX століть сильнішим виявляється імпульс традиції, риторичний принцип опрацювання матеріалу. Новаторство на рівні формального експерименту ґрунтоване на індивідуальних особливостях сприйняття соціального явища (молодшою генерацією письменників передусім) і засвідчує рівень майстерності в художній репрезентації популярної теми, проте кардинально не змінює її смислове ядро, задане фольклором і соціокультурним текстом еміграції загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Бордуляк Т.* Твори / Т. Бордуляк. – Київ : Держлітвидав, 1958. – 478 с.
2. *Григоренко Грицько.* Пересельці (З дому і додому). Оповідання / Грицько Григоренко // Київська старовина. Щомісячний історичний журнал : Том LXXI. – Київ, 1990. – С. 291–325.
3. *Збура І.* Канадійські емігранти / І. Збура // Західноканадський збірник. Частина друга / упорядкував Яр Славутин. – Едмонтон, 1975. – С. 30–33.
4. *Карманський П.* Між рідними в південній Америці / П. Карманський. – Київ ; Відень ; Львів : вид-во «Чайка». – 210 с.
5. *Ковалів С.* Твори / С. Ковалів. – Київ : Держлітвидав, 1958. – 722 с.
6. *Короленко В.* Без язика. Оповідання / В. Короленко ; авторизований переклад П. Дятлова. – Нью-Йорк, 1920. – 174 с.
7. *Лопатинський Л.* До Бразилії! Драма з галицького еміграційного руху в 4 актах / Л. Лопатинський. – Львів : З друкарні В. А. Шийковського, 1898. – 98 с.
8. *Лотман Ю. М.* О метаязыке типологических описаний культуры / Ю. М. Лотман // Избр. ст.: в 3 т. Т. 1: Статьи по семиотике и топологии культуры / Ю. М. Лотман. – Таллинн, 1992. – С. 386–406.
9. *Лотман Ю. М.* Текст и функция / Ю. М. Лотман, А. М. Пятигорский // Избр. ст.: в 3 т. Т. 1: Статьи по семиотике и топологии культуры / Ю. М. Лотман. – Таллинн, 1992. – С. 133–142.
10. *Луков В. А.* Проблема поколений (1928) [Електронний ресурс] / В. А. Луков. – Режим доступа : <http://www.soc-mol.ru/encyclopaedia/studies/155-problema-pokoleniy-1928.html>
11. *Новак А.* Перший день заробітку / А. Новак // Канадійські оповідання. Збірка. – Вінніпег, Ман, 1910. – С. 3–15.
12. *Потапенко В.* На нові гнізда / В. Потапенко // Літературно-науковий вістник : Т. 5, кн. 1–3. – Львів, 1899. – С. 262–271.
13. *Пропп В.* Исторические корни волшебной сказки / В. Пропп. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1986. – 364 с.
14. *Розсипані перли : Поети «Молодої Музи» / упоряд., автор передм. та приміт. М. М. Ільницький.* – Київ : Дніпро, 1991. – 710 с.

15. *Спілка Іван*. На чужині / Іван Спілка. – Джерсі-Сіті : Свобода, 1917. – 34 с.
16. Спогади про Івана Франка / упоряд., вступ. стаття і прим. М. І. Гнатюка; худож. оформл. Б. Р. Пікулицького. – Львів : Каменярь, 1997. – 635 с. ; 8 арк. іл. ; портр.
17. *Стефаник В. С.* Вибране / В. С. Стефаник ; упоряд., підгот. текстів, приміт. і словник В. М. Лесина та Ф. П. Погребенника ; авт. вступ. статті В. М. Лесин. – Ужгород : Карпати, 1979. – 392 с.
18. *Франко І.* Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах / Іван Франко ; редкол. : М. Жулинський (голова) та ін. – Київ, 2008.
19. *Франко І.* Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко ; АН УРСР. Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка ; редкол. : Є. Кирилюк [голова] та ін. – Київ : Наукова думка, 1976–1986.
20. *Ханенко-Фрізен Н.* Інший світ або Етнічність у дії: канадська українськість кінця двадцятого століття / Н. Ханенко-Фрізен. – Київ : Смолоскип, 2011. – 392 с., 8+8 іл. – (Серія «Українські студії»).
21. *Чайковський А.* Бразилійський гаразд / А. Чайковський // Твори : у восьми томах. Том V. : У чужому гнізді. Повісті з XIX ст / А. Чайковський. – Київ : «Червона калина», 1994. – С. 495–599.
22. *Черемшина Марко*. Осінь / Марко Черемшина // Твори : в двох томах. Т. 2 / Марко Черемшина. – Київ : «Наукова думка», 1974. – С. 51–52.
23. *Шумило Н. М.* Українська проза кінця XIX – початку XX ст.: проблема національної іманентності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. : 10.01.01 «Українська література» / Н. М. Шумило. – Київ, 2004. – 34 с.

Стаття: надійшла до редакції 29.03.2017

прийнята до друку 12.04.2017

«EMIGRATION TEXT» IN THE UKRAINIAN LITERATURE OF THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES: ON TRADITIONAL AND NOVEL

Olha SHOSTAK

*Rivne State Humanities University, Ukraine
Department of Ukrainian Literature,
12, S. Bandery Str., Rivne, 33028, Ukraine,
e-mail: o._shostak@ukr.net*

At the turn of the 19th and 20th centuries on the Ukrainian territory, especially in the Eastern Galicia and Northern Bukovina, the process of labour migration intensified, being caused by such social and economic factors as overpopulation, lack of land, unemployment and poverty. Problematisation of emigration was hence highlighted in different modes of artistic expression in Ukrainian literature of the late 19th – early 20th century, specifically in the works of West Ukrainian authors (I. Franko, T. Borduliak, V. Stefanyk etc.), yet the specificity of these works has never become the subject of an active study of literary scholars. In the article, the author analyses the peculiarities of the «emigration text» in the Ukrainian literature at the turn of 19th and 20th centuries. A cultural text of emigration is defined as a meta-textual basis of the artistic works which sets a vector of traditional comprehension of the social problem in the coordinates of the strong figurative motivational system, the

core components of which are the dimensional topoi of fatherland and «chuzhyna» (foreign country, alien land). Attention is drawn to two models of representation of the emigrational topic – the tragic one, rooted in the established perceptions of the peasant culture and, in such a way, emphasizing the traditions (I. Franko, A. Chaikovskyi, V. Stefanyk), and innovative, the «pioneer» one, based on the diasporic ethnic myth of the development of the alien space (I. Zbura, Ivan Spilka, a number of texts by P. Karmanskyj). In some works, we can find the combination of these models. In the generational line of reasoning, the study shows the distinctions of the artistic and aesthetic code of works about emigration, particularly on the level of style dominants: from the artistic descriptions by «neonarodnytstvo» authors, who are inclined to realistic, detailed reproduction of the cultural text (S. Kovaliv, L. Lopatynskyi etc.), to modernist, centred on psychological snapshot of experiential feelings predominantly in a tragic form, but not on fixing of the facts (V. Stefanyk, B. Lepky etc.). However, some modern features can be seen even in the general conception of *neonarodnytstvo* of some authors, especially in the context of different styles inclusions and inclination to psychologism (T. Borduliak, A. Chaikovskyi). On the whole, the impulse of tradition is more powerful in the «emigration text» of Ukrainian literature of the late 19th – early 20th centuries. Innovations – on the level of formal experiment – exhibits the level of mastery in the artistic representation of the popular topic, however, does not crucially change its semantic core, represented by emigrational folklore and sociocultural text of emigration.

Keywords: culture text, «emigration text» in Ukrainian literature of the late 19th and early 20th centuries, figurative motivational paradigm, tragic / «pioneer» emigrational representation model, *neonarodnytstvo*, modernism, psychologism.